

ГЕНЕЗА ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУДДІВ В УКРАЇНІ

В статті проаналізовано історичне розвиток юридичної відповідальності судей від Київської Русі до нинішнього часу. Розкрито поняття юридичної відповідальності судей і її основні види.

Ключевые слова: юридическая ответственность, Киевская Русь, судья.

In the article historical development of legal responsibility of judges is analysed from Kievan Rus and to the present tense. The concept of legal responsibility of judges and its basic kinds is exposed.

Key words: legal responsibility, a judge.

Юридична відповідальність – важливий елемент правового регулювання суспільних відносин, суть якого полягає у цілеспрямованому впливі на поведінку особи за допомогою юридичних засобів, з метою упорядкування суспільних відносин, надання їм системності і стабільності, уникнення різких загострень соціальних конфліктів, втілення принципів соціальної справедливості, підвищення рівня цивілізованості та культури суспільства¹.

Відповідальність судді є насамперед його здатністю звітувати перед собою, суддівським корпусом, органами, що здійснюють дисциплінарне провадження, за результати своєї професійної діяльності та додержання норм моралі, і одержувати позитивні чи негативні оцінки своєї діяльності із застосуванням, у разі потреби, відповідних санкцій за неналежну поведінку. Законодавством передбачені підвищені вимоги до суддів у плані як позитивної, так і ретроспективної юридичної відповідальності, але вони певною мірою врівноважуються особливою процедурою притягнення суддів до юридичної відповідальності, що містить елементи недоторканності суддів, гарантії від необґрунтованого переслідування.

Метою статті є аналіз історичного становлення юридичної відповідальності суддів в Україні.

Дана проблематика розглядалася у працях та виступах В. Маляренка, М. Оніщука, В. Бойка, І. Войтюк, В. Городовенка, С. Прилуцького, Л. Москвич, Л. Виноградової та інших. Серед російських учених та практиків необхідно відзначити І.А. Галагана, Л.Д. Кокорєва, О.Є. Кутафіна, В.В. Лазарева, О.Е. Лейста, Ю.І. Стецовського та інших.

У громадянському суспільстві суддям як персональним носіям судової влади надаються виняткові можливості, що дозволяють забезпечити належне (об'єктивне, повне, неупереджене) відправлення функцій судової влади, а саме: здійснення від імені держави соціального контролю в механізмі поділу влади, з одного боку, та соціально значущої поведінки конкретного об'єкта права – з іншого. Таким чином, зміст службової ролі судді становить обов'язок здійснювати функцію соціального контролю в умовах виникнення конфлікту між окремими членами суспільства, між ними та державою, конфліктів у будь якій сфері життєдіяльності людини, яка врегульована правом. Ефективне здійснення цієї соціальної функції передбачає надання судді певних можливостей і становить зміст правового статусу-

---

© ПОЛЬОВИЙ Олександр Леонідович – здобувач Київського національного університету імені Тараса Шевченка

су судді. Правовим він називається тому, що йдеться не про загальне соціальне становище судді в суспільстві, а про правове чи юридичне його визначення.

Виходячи із закладеної в Законі України «Про статус суддів» юридичної конструкції, можна сказати, що елементами правового становища судді слід визначити: а) загальні (конституційні) права, свободи й обов'язки людини і громадянина; б) правовий статус судді України; в) певні обмеження і гарантії забезпечення правового статусу судді; і г) юридичну відповідальність. На нашу думку, запропонована конструкція створює найбільш сприятливі умови для характеристики особливостей правового становища суддів, наприклад, загальних і спеціалізованих, місцевих і апеляційних судів, Верховного Суду України і Конституційного Суду України тощо².

Вагомість юридичної відповідальності характеризуються її природою: з одного боку, це один з примусових заходів впливу на фізичних та юридичних осіб, які порушують правові норми, що застосовуються з метою підтримки правопорядку і стабільності, а з іншого – засіб самозахисту суспільства від посягань на основі його засади. Таким чином, вказаний інститут дає можливість одночасно забезпечити як існування суспільства, так і стабільний розвиток держави³.

Весь процес розвитку суспільства пройнятий прагненням до створення справедливого правосуддя. У досягненні цієї мети важливу роль відіграє кримінально-правова охорона правосуддя. У історії кримінального права вона здійснюється шляхом встановлення відповідальності за суспільно небезпечні діяння, що вчиняються особами, які здійснюють правосуддя.

Правова система Київської Русі засновувалась на звичаєвому праві. Але уже в X ст. формується писане право. Так, норми кримінального писаного права закріплювались у договорах київських князів з греками. У Київській Русі суд був народною і доволі самостійною установою до затвердження князівської влади, оскільки судова влада хоча і перейшла до князів, однак здійснювалась за участю виборних земських людей. Судові органи Київської Русі слід відокремити передусім судові общини як найдавніший судовий орган. Община судила відповідно до звичаєвого права. Князь судив сам, або через посадників та тіунів. Новим джерелом права у Київській Русі в XI–XIV ст. була «Руська Правда», вона дійшла до нас у кількох редакціях: короткій, просторовій і скороченій з просторової. «Руська Правда» є одним із перших законодавчих джерел кримінальної юстиції. Більшість статей «Руської Правди» встановлювали відповідальність за злочини проти особи та власності. Відповідальності за злочини проти правосуддя, що вчинюються зсередини, зокрема суддями, не передбачалось, але можна з упевненістю стверджувати, що в «Руській Правді» закріпилися засади встановлення правосуддя як об'єкта кримінально-правової охорони.

З XVI ст. на частині українських земель починають діяти Литовські статuti, норми яких встановлювали кримінально-правову охорону правосуддя.

У період Гетьманщини XVII–XVIII ст. особливу увагу становищу правосуддя приділяв російський уряд. Підставою для цього були численні скарги на неправосудність та зловживання у судах⁴.

В Уложенні 1649 р. (Царя і Великого Князя Олексія Михайловича) визначалися деякі принципи здійснення правосуддя, зокрема, рівність громадян перед судом, законності й справедливості судочинства. У главі X «Про суд» Уложення 1649 р. передбачалися дві групи злочинів проти правосуддя: злочини, що вчинюються особами, які здійснюють правосуддя (посягання зсередини), і злочини, що

вчиняються іншими особами, які не володіли владою у цій сфері (посягання ззовні). Уложення встановлює відповідальність за винесення несправедливого рішення у цивільній чи кримінальній справі через помилку судді, неправильне тлумачення законів чи внаслідок непорозуміння.

У Короткому нарисі процесів як додаткові до Артикула воїнського Петра I 1716 р. у статті 8 глави 1 передбачалася відповідальність за винесення неправосудного рішення суддею. Стаття 4 передбачала відповідальність суддів за умисне застосування катування без причини й підозри та за необережне застосування катування «через міру», що спричинило смерть. Також судді, як і інші службові особи, повинні були нести кримінальну відповідальність за хабарництво, казнокрадство та інші службові злочини.

Петро I при складанні артикулів прийняв загальний напрям кримінального права в Західній Європі, за зразок узяв Шведський кодекс і слідував тій системі покарань, яка була панівною в Західній Європі⁵.

Відповідальність посадових осіб, у тому числі суддів, по позовах громадян, потерпілих від їх службових дій, була введена Петром I, який дозволив останнім «у партикулярних образах бити чолом» на посадових осіб і «шукати з них судом, де належить». Проте після смерті Петра цей порядок був скасований⁶.

Таким чином, можна висунути наступне поняття юридичної відповідальності в епоху Петра I – обов'язок особи (у ряді випадків його близьких родичів, товаришів по службі), що зробила правопорушення, передбачене законом або що принесло шкоду, збиток державі, зазнавати несприятливих наслідків у вигляді фізичних або майнових обмежень і позбавлень (в деяких випадках конкретно не встановлених) залежно від стану, встановлені як в судовому, так і в позасудовому порядку⁷.

Цивільно-правова відповідальність суддів регулювалась різними нормативними актами, спеціальними наказами 1834 р., 1842 р., Уложенням про покарання кримінальних та виправних вид. 1845 р. (ст. 59, 397, 398, 426, 429–431); однойменним Уложенням вид. 1885 р. (ст. 59, 369, 370, 426, 429–431); Законом від 21 березня 1851 р. (відділ 4, ст. 2–4), законами цивільними (ст. 678–682, що відтворювали положення згаданого Закону), Статутом цивільного судочинства (ст. 1331–1336).

В період, який передував виданню Закону від 21 березня 1851 р., питання стосовно відповідальності суддів вирішувалось так само, як і щодо чинів адміністративного відомства (очевидно, із-за недостатньої відособленості судових і адміністративних установ дореформеної Росії)⁸.

Суддя підлягав цивільно-правовій відповідальності за наявності в його діях злого наміру або пристрасті і при неправильному тлумаченні ясно викладеного закону. Необхідною умовою покладання на суддю обов'язку компенсувати збиток вважалось також попереднє використання потерпілим всіх засобів для відміни неправомірного рішення шляхом оскарження. Процесуальна постановка позовів до суддів в післяреформеному законодавстві істотно відрізнялася від постановки позовів до посадових осіб адміністративного відомства⁹.

Недостатнє матеріальне забезпечення суддів було однією з причин того, що положення закону про відповідальність суддів залишалися «мертвою буквою». Про незначне число задоволених в 1896 р. позовів про відшкодування збитку свідчать наступні опубліковані дані. «Прохань про дозвіл відшукувати збитки, за-

подіяні неправомірні заходи осіб судового відомства, дозволено дві, причому ці клопотання не було уважено»¹⁰.

Наприкінці XIX – початку XX ст. в Росії утвердилася думка про необхідність інституту відшкодування понесеного потерпілим збитку за рахунок суддів «не лише в охорону інтересів... осіб, які терплять від подібних рішень, але в охорону загальних інтересів правосуддя». Невипадково до проекту Основного закону Російської імперії була включена спеціальна стаття, що свідчила: посадові особи «за порушення прав громадян, вчинені при відправленні посади, підлягають цивільній/ражданській і кримінальній відповідальності на загальній підставі, причому для притягнення до суду не вимагається згоди начальства».

Досвід законодавчого вирішення проблеми в російському дореволюційному праві може бути корисний для розробки спеціальних норм прозовий захист прав і свобод громадян і цивільно-правової відповідальності суддів.

У Кримінальному уложенні від 22 березня 1903 р. підвищується кримінально-правова охорона правосуддя шляхом встановлення відповідальності нарівні з суддями і присяжних засідателів. Негативним є те, що покарання за злочини проти правосуддя в Уложенні 1903 р. передбачалися у різних главах, зокрема серед загальнослужбових злочинів. Розміщення цих норм у різних главах лише перешкоджало ефективному їх застосуванню на практиці¹¹.

Першим кодифікованим кримінально-правовим актом став Кримінальний кодекс УРСР 1922 р. У главі «Злочини проти порядку управління» передбачалися такі злочини, як приховування банд і окремих їх учасників (ст. 76), недонесення про злочин (ст. 89), звільнення заарештованого з-під варти чи з місця ув'язнення, або сприяння його втечі (ст. 92), втеча арештованого з-під варти чи місця ув'язнення (ст. 95). У главі «Посадові злочини» у ст. 111 передбачалася відповідальність за постановлення суддями з корисливих чи інших особистих мотивів неправосудного вироку¹².

Жовтневі події 1917 р. призвели до повної ліквідації владних установ царської Росії та створення на її території «держави робітників і селян» на чолі з більшовиками, під керівництвом яких було, поряд з іншими інститутами, «до основи» зруйновано і «стару» судову систему¹³.

З початком Великої Вітчизняної війни діяльність органів правосуддя, як і всієї держави, набула особливого значення. На перший план висувалися завдання по забезпеченню максимальної мобілізації сил країни на боротьбу з ворогом, по вживанню суворіших заходів відповідальності за порушення державної і трудової дисципліни, недбалість. Система судоустрою, судочинства і кримінального права в роки Великої Вітчизняної війни була перебудована стосовно умов військового часу. В той же час, в роки війни не втратили свого значення риси, властиві радянській правоохоронній системі, зокрема широке вживання надзвичайного судочинства, яке навіть в умовах воєнного часу далеко не завжди було виправданим.

У 1958 р. приймаються «Основи карного судочинства Союзу РСР і союзних республік», які установлюють, що нагляд за діяльністю усіх судів здійснюється Верховним Судом СРСР.

5 червня 1981 р. набув чинності Закон «Про судоустрій СРСР», ст. 12 якого встановлює, що судді незалежні та підкорюються тільки закону, хоча прокурорський нагляд за законністю судових рішень, введений «Основами», залишається непорушним. Суд знаходився під пильним наглядом прокуратури, попри те, що

Законом УРСР «Про судоустрій», він визнавався владним і самодостатнім органом в державі.

Аналіз розвитку українського законодавства показує, що імунітет суддів від кримінального переслідування суттєво послабився в порівнянні з тими гарантіями, які існували раніше. Наприклад, згідно із Законом СРСР «Про статус суддів в СРСР» від 4 серпня 1989 року, кримінальна справа проти судді районного суду могла бути порушена тільки прокурором союзної республіки або Генеральним прокурором СРСР, а щодо суддів інших судів – тільки Генеральним прокурором СРСР. Закон України «Про статус суддів» 1992 року запровадив іншу гарантію від кримінального переслідування: судді не могли бути притягнуті до кримінальної відповідальності і взяті під варту без згоди Верховної Ради України. Однак це положення у 1999 році було змінено і викладене у редакції статті 126 Конституції України.

Закон України «Про статус суддів» до березня 2004 року передбачав особливий механізм усунення судді від виконання повноважень у разі його притягнення до кримінальної відповідальності – зупинення повноважень судді Верховною Радою України¹⁴.

Досліджуючи розвиток та становлення кримінального законодавства, особливо увагу було зосереджено на нормах, що передбачають відповідальність суддів за постановлення неправосудних актів, оскільки ці злочини є найбільш суспільно небезпечними і посягають на серцевину правосуддя.

Проблема цивільно-правової відповідальності суддів за неправильні дії відносно громадян належить до числа недостатньо розроблених в юридичній літературі. Не існує спеціальних положень, регламентуючих підстави, умов і порядок притягнення до відповідальності суддів, які ухвалили несправедливий вирок, зробили інші незаконні дії, що заподіяли моральний або матеріальний збиток громадянинові¹⁵.

Виявлені проблеми кримінальної відповідальності суддів доводять, що судді недостатньо захищені від необгрунтованого кримінального переслідування. Це змушує їх бути більш лояльними до сторони обвинувачення, ніж до сторони захисту в кримінальних справах.

Майнову відповідальність за шкоду, заподіяну неправосудним судовим рішенням, а також бездіяльністю судді, повинна нести держава. Адже суддя, здійснюючи судочинство, діє від імені України. При цьому шкода повинна відшкодуватися тільки за умови, якщо суддя ухвалив неправосудне рішення умисно або через грубу необачність, яку він повинен був не допустити. Усі інші випадки наврад чи мають тягнути майнову відповідальність, оскільки вони охоплюються правом судді на добросовісну помилку.

На сьогоднішній день відсутні достатні правові механізми, які б давали можливість оскаржувати у судовому порядку бездіяльність суддів, зокрема й зволікання із вирішенням судових справ.

Сучасний порядок притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів у Вищій раді юстиції не повністю відповідає вимогам Європейської хартії про статус суддів. У складі Вищої ради юстиції тільки чотири члени з дванадцяти представляють суддівський корпус – Голова Верховного Суду і члени, обрані з'їздом суддів.

Правовий аналіз інститутів відповідальності суддів дає підстави зробити висновок, що сучасні механізми притягнення суддів до відповідальності в Україні

характеризуються недосконалістю, суперечливістю і в одних випадках дають можливість уникати відповідальності за поведінку, що дискредитує статус судді, а в інших – розправлятися з «небажаними» суддями.

Без з'ясування конкретних проблем у цій сфері, їхніх причин та способів усунення не можна розраховувати на довіру до судової системи і незалежність суддів¹⁶.

1. Білозоров Є. Юридична відповідальність як передумова правомірної поведінки особи: теоретичні аспекти // Право України. – 2006. – № 1. – С. 50. **2. Москвич Л.М.** Статус суддів: теоретичний та порівняльно-правовий аналіз. – К., 2004. – С.125. **3. Кучинський В.О.** О понятии юридической ответственности как фундаментальной категории юриспруденции // Юридическая ответственность. – Минск, 1998. – С. 4. **4.** Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / За ред. В.Д. Гончаренка. – К., 2000. – Т. 1. – С. 61. **5. Бобрівський П.О.** Происхождения артикула воинского и изображения процессов Петра Великого по уставу воинскому 1716 г. – СПб., 1881. – С.15. **6. Карнович Е.** Русские чиновники в былое и настоящее время. – СПб., 1897. – С. 194. **7. Иванова О.В.** Понятие юридической ответственности в эпоху Петра I // История государства и права. – 2007. – № 19. – С. 20. **8. Уложение** о наказаниях уголовных и исправительных 1885 г. – СПб., 1910. – С. 13. **9. Бойцова Л.В.** Ответственность судей по Российскому до-революционному законодательству // Правоведение. – 1992. – № 1. – С. 65. **10. Отчет** по Кассационным Департаментам Правительствующего Сената за 1896 г. – СПб., 1897. – С. 98. **11. Уголовное** уложение от 22 марта 1903 года / Изд. Н.С. Таганцев. – СПб., 1904. – С. 280. **12. Уголовный** кодекс УССР. – Х., 1922. –С. 96. **13. Ленин В.И.** Твори. – Т. 27. – С. 54. **14.** Див., наприклад, постанову Апеляційного суду Житомирської області про незаконність порушення кримінальної справи проти суддів Апеляційного суду Київської області // Матеріали к семінару «Свобода слова і авторитет правосуддя: конфлікт или служение общественным интересам». – К., 2004. – С. 75. **15. Коркунов Н.М.** Русское государственное право. – СПб., 1908. – С. 318. **16. Куйбіда Р.О.** Проблеми юридичної відповідальності суддів // Адвокат. – 2006. – № 11. – С. 12.